

FTAMP 13: 11.22

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.197](https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.197)

Қадылұлы Т.

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: taldaobekashimhan@gmail.com

ҚЫТАЙ ӨРКЕНИЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ БІРТҰТАСТЫҚ ИДЕЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада Қытай елінің байырғы өркениеттерінің қалыптасуы және олар жаратқан шұғылалы мәдениеттер сөз етіле отырып, Қытайдың алғашқы құлдық қоғамын қалыптастырған Шия династиясынан тартып билікті орталыққа шоғырландырған біртұтастық идеясы талданады. Зерттеу жұмысының мақсаты – Қытайдың бүкіл дүниежүзіне мәдениет жалпыластыру арқылы ерте ғасырлардан бері ұстанып келе жатқан әлемді бірлікке келтіру біртұтастық идеясы туралы талқылау жасалып, сын-қатерлер жөнінде пайымдау жасалады. Зерттеу тақырыбының практикалық маңызы – бұл мақала Қытай мәдениеттерін қабылдаудағы пайддылы жақтары мен одан келетін зардаптарды түсінуге, тереңдей зерттеуге материалдық негіз болады. Зерттеу жұмысының міндеті – бірінші, Қытай өркениетінің қалыптасуына қатысты дереккөздерді анықтау арқылы олардың ерте заманнан бері жүргізіп отырған саясатына таладау жасау. Екінші, Қытайдың өз қармағындағы этностарға қарата қолданған саясатын түсіну. Үшінші, Қытайдың ертеден тартып шегаралық аймақтарға жүргізіп отырған саясатына үңіліп зерттеп, олардың өзге елдерге бағыттаған геосаяси мақсаттарына талдау жасау. Төртінші, Қытайдың бүкіл дүниежүзіне бағыттаған біртұтастық идеясы мен мәдениет тарату саясатын зерттей отырып, Қазақстанға әкелер сын-қатерлерді анықтау. Зерттеудің әдісі – гуманитарлық ғылымдардың классикалық және заманауи әдістерін – деректерді жинау, реттеу, жүйелеу, сұрыптау және синтездік анализ жасау әдістерін қолдану арқылы зерттеудің ғылымилық деңгейін жоғарлатуға күш салдық. Зерттеу нәтижесінің жаңалығы – Қытай өркениетінің қалыптасуы шағын аяда жинақталды. Мәдениет тарату арқылы өзге елдерді баурау, идеологиялық мақсаттарын іске асыру секілді алысты көздеген ұзақ мерзімдік жоспарларының астарына талдау жасалды.

Алғыс: Мақала «Шығыс елдері: тарихи және заманауи өлшем тұрғысынан Қазақстан үшін геосаяси сын-қатерлер мен жаңа перспективалар» BR20281006 тақырыбындағы іргелі ғылыми зерттеу (ІҒЗ) бойынша жазылды.

Түйін сөздер: Қытай өркениеті, қалыптасу арналары, мәдениет жалпыластыру жоспары, билікті орталыққа шоғырландыру, біртұтастық идеясы.

Кіріспе

Тарихтан белгілі адамзат, күллі тіршілік иесі өзен жағалап, орман сағалап өмір кешеді. Адам қолынан жасалынатын сансыз өркениеттер де сол тіршілік алқабында өмірге келеді. Мейлі су бойында өзегін жалғап тіршілік жібін жалғаған байырғы тұрғындар немесе өркениеттер қақтығысында жаңадан барлыққа келген этностар болсын, олар ұзақ уақыттық тарихи және жаратылыстық сұрыпталу барысын басынан кешіре отырып, өздеріне тән өркениет қалыптастырады. Бүгінде Азияның шығысында өзін алып айдағарға балаған Қытай мемлекетінің байырғы өркениетінің қалыптасуы да неше он мыңдаған жылдардың нәтижесінде біртіндеп барлыққа келген болатын.

Қытай өркениетінің қалыптасуы яғни арғы бастаулары туралы өңірлік мәселеге қатысты ғылым саласында экстернализм (Externalism) (яғни батысшылдық) мен жершілдік, бірнегізшілдік пен көпнегізшілдікке байланысты пікір-таластар ұзақ уақыт бойы толастамай келеді. 1894 жылы Лондон университетінің профессоры Лакбери құрастырған «Қытайдың

байырғы өркениеті батыстан келген» (Western Origin of the Early Chinese Civilization) атты кітапта: «Қытай өркениеті ежелгі Бабилоннан келген» деп қарайтын жалпылама көзқарас ұсынылады. Алайда, Қытай ғалымдары өздері өмір сүріп отырған өңірлерге археологиялық тексерулер жасай келіп, нақты ғылыми айғақтар арқылы жаңағы «батыстан келді» дейтін негізсіз теориясымақты тас-талқан етті. Қытай оқымыстылары «Қытай өркениетінің туған топырағы – сол өз мекенінде» деген теориялық ұстанымға берік сенеді. Әйгілі археолог Шия Нэй «Қытай өркениетінің бастаулары» атты кітабында: «Қытай өркениеті – өз топырағында туған деген идеяны баса дәріптей келе, Қытай өркениеті жеке дара туылып өркендеген, ешқашан сырттан келген жоқ» (Шия Нэй, 1985) дейтін қатаң көзқарасын білдіреді. Және ол идеясын түрлі деректермен дәлдеуге тырысады.

«Қытайдың байырғы өркениеті өз жерінде пайда болған» теориясына табанды болуда – Қытай өркениетінің пайда болуы мен қалыптасуының өңірлік мәселесіне қатысты екі түрлі таласты көзқарас бар. Бірі, Қытай өркениеті бастауының бірнегізшілік теориясы. Бұл бір түрлі дәстүрлі көзқарас. Енді бірі, Қытай өркениеті бастауының көпнегізшілік теориясы. Осыған қарата, Қытай ғалымы Су Биңчи Қытай өркениетінің бастауын «самсаған жұлдыз толы аспанға» тенеп, олар (қытай өркениеті) бастабында әр өңірде пайда болып, кейін үздіксіз, біртіндеп біріге келе біртұтас өркениетке айналған деп есептейді (Су Биңчи, 1997). Ендеше, бұл мақаламызда Қытай өркениетінің қалыптасу аймақтарын, және онда өркен жайған алғашқы мәдениеттерге талдаулар жасай отырып, қытайдың сонау заманнан бүгінге дейін қолданып келе жатқан біртұтастық идеясы сөз болады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Мақалада көтерілген тақырыпты зерттеуде гуманитарлық ғылымдардың классикалық және заманауи әдістері қолданылды. Сондай-ақ, Қытай дереккөздеріндегі зерттеу тақырыбына тікелей қатысты болған материалдарды барынша молынан жинап, реттеу жүргізіп, сұрыптап контенттік және синтерздік анализдер жасалды. Ғылыми зерттеу еңбектердің стиліне тән болған талқылау, саралау, жүйелеу, дереккөздерге сүйеніп талдау жасау секілді зерттеу әдістері пайдаланылды. Әсіресе, Қытай басылымдарында материал көзі біршама мол болғандықтан, ондағы мазмұны мен түрі ұқсас кітаптарды сұрыптап ең кемелдісі алынды.

Әлеуметтану және мәдениеттану ғылымдарының әдіс-амалдарын да пайдалану арқылы Қытайдың дүниенің түкпір-түкпіріне өзінің идеологиясын дәріптейтін Конфуци мектептерін құрып жатқаны ескеріле отырып, олардың саяси мақсаттарына жіпселей талдау жасалды. Бір сөзбен айтқанда, зерттеліп отырған тақырыптың басты мақсатын айқындайтын, ашып беретін ғылыми әдістерді қолдануға тырыстық.

Аталған тақырыпты зерттеуге негізінен Қытайлық ғалымдардың ғылыми еңбектері мен Қытай тарихи деректері мол пайдаланылды. сонымен бірге Еуропалық ғалымдардың Қытай өркениеті жайында айтқан тұжырымдары мақалада ғылыми дәйек ретінде берілді. Қазақстан басылымдарындағы материалдар да қажетке қарай алынды. Қытай басылымдарынан: «Қытай мәдениетінің бастауы» (Шия Нэй, 1985), «Қытай мәдениетінің бастауларын жаңаша зерделеу» (Су Биңчи, 1997), «Қытай шегаралық және ұлттр мәселесі» (Жаң Жырұң, 2005), «Чу мәдениетінің түлеу тарихы» (Жаң Жымың, 2001), «Чу елінің сегіз жүз жылы» (Ло Иүнхан, 1998), «Янь Ди, Хуаң Ди, Чи Ю және Ситай тауын зерттеу» (Ли Уйже, 2022), «Хан патшалығы тарихындағы шығыс Шу» (Ян Хуа, 2009), «Шетел жер-су аттарының этимологиялық сөздігі» (Шау Шянтү, 1983), «Шияндардан бері қарайғы тарих» (Фу Ишун, 1994), «Египет мифологиясы» (Garry J. Shaw, 2019), «Қытайдың ерте заманғы мәдениет тарихы» (Ин Фалу, 1989), «Қытайдағы аз ұлттар философия сөздігі» (У Шүнуи, 1992), т. б.

Қазақстан басылымдарынан: «Аз и Я» (О. Сүлейменов, 1975), «Қазақ пунктурасының ережелері» (Қазақ с с р әкедемиясы, 1985), «Жұлдыз журналы» (Алматы, 2002), т. б. еңбектер қажетке қарай пайдаланылды.

Талқылау

Қытай өркениетінің пайда болуының көпнегізшілігі ХХ ғасырдың 80 жылдарынан бастап көбірек қолдаушыларға ие болды. Археолог Шия Нэй мырзаның қарауынша, Қытай өркениетінің бастауымен тығыз қатысты мынандай үш мәдениет аймақ бар. Атап айтқанда, Хуаңхы өзенінің орта ағысы, Хуаңхы өзенінің төменгі ағысы және Чаңжияң дариясының төменгі ағысы қатарлы үш алаптың неолит дәуіріндегі өркениетін көрсетеді (Шия Нэй, 1985). Қытай археологиясының соңғы он жылдықтардағы дамуына сүйене отырып, кейбір ғалымдар Қытай өркениетінің пайда болған жерін төрт үлкен мәдени аймаққа бөледі. Олар: Хуаңхы өзені алабы, Чаңжияң дариясы алабы, Жужияң өзені ағары және Ляухы өзені алабы. Сондай-ақ, ішінара ұқсамаған пікірдегі ғалымдар да болды. Олар Қытай өркениетінің пайда болған жерлерін – Орта Жазық, Шандұң аймағы, Чаңжияң орта ағары, Жыжияң аймағы, Гансу-Шиңхай аймағы және Лянляу аймағы деп бөледі (Жаң Жымиң, 2001).

Қытайлық профессор Фи Шияутұң кейінірек жоғарыдағы екі пікір-таласты бір арнаға түсіретін, әрі өзгелерге Қытайдың ұлттық мәселесіндегі ішкі қайшылықтарды тарихи тұрғыдан түсінуге пайдалы жана көзқарас ретінде «көпнегізшілікті бір тұлғаға айналдыру» теориясын ұсынды. Фи мырзаның пікірінше: «Қытай халқы – (яғни Жұңхуа ұлттары) (Қытайлар ертеден-ақ Қытай территориясында жасап жатқан барлық ұлттарды қытайдың ата-бабасын білдіретін Жұңхуа ұлттары деп атауға дағдыланған) қазіргі Қытай территориясында ұлттық болмысы айқын барлық ұлттарды көрсетеді» (Жаң жырұң, 2005). Бұл – қазіргі қытайдағы барлық этникалық топтарға арналған жалпы термин. Іс жүзінде, бұл атау – Қытайлардың батыс державаларінің соңғы жүз жылдағы текетіресінен, шапқыншылығынан қорғану, ұлттық ұйысуға өту сияқты тарихи қажеттіліктен туды. Кейде саналы түрде, кейде саяси жағдаймен этникалық топтарды бір халық ретінде ұйыстыруға, біріктіруге құлшынды. Бұл тек сыртқы жаудан қорғану үшін туған бір мезгілдік ұлттық бірлік қана десек қателесеміз, нағызда, бұл – Қытайлардың саяси түзілісінде мындаған жылдарға созылған тарихи үдерісте қалыптасты.

Қытай деректерінде Хуаңхы мен Чаңжияң өзендерінің орта және төменгі ағыстарында екі үлкен мәдени аймақ болғандығы айтылады. Қытай халқы осыдан 5000 жыл бұрын осы өңірлерде әртүрлі этностармен бірге Қытай өркениетінің негізін қалады. Бұл арада, профессор Фи Шияутұң мырза айтқандай этностар біртұтас күйде емес, «Көпнегізшілік» үлгісінде өмір сүрді. Чүнчиу-Жанго (жауласқан бектіктер) дәуіріне келгенде соғыс тудырған орнықсыздықтан халықтардың ағылуы, этностық топтардың мәдениет алмасуы, бектіктер арасындағы үстемдікке таласқан ұзақ жылдарға созылған бәсекелестіктер түгелдей Қытай өркениетінің дамуына әсер етпей қойған жоқ. Чин патшалығының патшасы Чин Шихуаңның бектіктерді қидай сыпырып жеңіп, Орта Жазықтағы бүкіл халықтарды біріктіргенге дейін Қытай ұлтының қалыптасу кезеңі болды. Қытай халқы өзімен іргелес және аралас отырған өзге ұлттарды биліктің орталыққа шоғырлануына ілесе ұзақ жылдар аясында біртіндеп сіңіріп отырды. Қытай халқына тән ұлттық болмыс пен мәдениетті қалыптастырды. Шын мәнінде қытайдың патшалықтар заманында Орта Жазықта неше жүздеген этностар өмір сүрді. Бүгінгі Қытай республикасында жасап жатқан 56 ұлт сол замандағы этностардың бір бөлегі болуы мүмкін. Қытай ұлты бүгінгі Қытай мемлекетінің құрылуынан бұрын сол көп этностардың құрамындағы бірі ғана болатын. Олардың брігіп қосынды бір халыққа айналып кетуі мындаған жылдардың нәтижесі. Қытайдың ерте заманғы тарихи шындықтары олардың таза бір ұлттан емес екендігін дәлелдеп береді. Шетелдік ғалымдардың бүгінгі Қытай өмір сүріп отырған Орта Жазықтың байырғы тұрғындарын сырттан келген нәсіл ретінде

қарастырып, сол атаумен атап жүргендігінің де еш қисыны жоқ емес. Жоғарыда Қытай ғалымы Фи Шияутұң профессор ұсынған «Көпнегізшілдік» теориясы міне осы қағиданы түсіндіреді.

Қытайдың өте ерте заманында (неолит дәуірінде) әртүрлі мәдениеттердің тоғысуы көптеген мәдениеттердің бірге, аралас өмір сүру құбылысын тудырды. Және олар бір-біріне ықпал жасады. Қытай мемлекеті патшалық заманында біртұтас ел емес болатын. Қазіргі Қытай өмір сүрген аймақта аты бектік болғанымен патшалық ретінде жеке билік құрған этностар да көп болды. Олар өндірген шаруашылық өнімдер, тұрмыстық бұйымдар және соғыс құралдары сынды жаңа мәдениеттер барлыққа келді, әрі көрші бектіктердің – этностардың мәдениеттері белгілі дәрежеде өзара ықпалдасып тең дамыды. Шия, Шаң, Жоу патшалықтары заманына келгенде бұл жағдай бұрынғысынан да бетер көрнектілене түсті. Енді бір жағынан аз санды ұлттардың Қытай өркениетінің дамуына тийгізген ықпалы де аз болған жоқ. Қытай халқы пәрмені жеткен жерге дейін түрлі этностық топтарды біртұтас саяси жүйенің аясында басқарып, біріктіріп жіберуге сонау заманнан құлшынып келген. Қытайдың бұл саяси пәрмені Қытай ұлтымен жиі және аралас қоныстанған аймақтарда тез жүрілгенімен, Шинжияң (Шығыс Түркістан), Шизаң сияқты Тибет, Моңғол, Қазақ, Ұйғыр, т. б. ұлттар көп шоғырланған өңірде әлі күнге дейін толық іске асыра алмай келеді. Шегаралық бірлікті сақтау үшін, түбегейлі иеліктен ажырап қалмау үшін ондағы аз санды халықтарға «Еркіндік» берді. Сырттай ие болып, іштей өзін-өзі басқаруға жол қойды. Шын мағынасында бұл нақты жағдайға бағынған, сол өңірдің іс жүзіндік жағдайына қарай қолданған саяси айла болатын. Сол себепті де Қытай үкіметі Орта Жазықтағы Қытай ұлтына қарата ұстанған түзімін, саясатын аз санды ұлттар орналасқан өңірге толық жүргізе алған жоқ. Бұл мәселе – Қытайдың шегара өңірлерде біртұтастық идеясын іске асыруының аяқ алысын баяулатып келді.

Ерте заманда мәдениеттің дамуы мен таралуына ғылым мен технологияның мешеулігі шектеу болды немесе баяулатты. Сол дәуірде Орта Жазықта – Хуаңхы мен Чаңжияңның ағарларында пайда болып өркендеген жаңа мәдениеттер алыс аймақтарға таралу мүмкіндігі баяу болды. Батысын заңғар таулар, асау өзендер қоршап тұратын кең байтақ сахараға қарағанда, шығысы мен оңтүстігіндегі шоғырлана қоныстанып қалаласқан яғни отырықшы шаруашылықпен шұғылданатын өңірге қарай етек жаяды. Сөйтіп, Шығыс Азияны бірте-бірте мәдениет ошағына айналдырды. Чүнчиу-Жанго (жауласқан бектіктер) дәуірінде Қытай ұлтының арғы ата-бабасы саналатын Хуашияның билік көлемі кеңейіп Орта Жазықтан шығыстағы теңіз жағалауына, Чаңжияң өзенінің орта, төменгі ағарларына дейін барды. Қытай өркениет өзегінің кеңеюі сол кездегі И аталатын (ерте кезде Қытайдың шығыс бөлегінде жасайтын И аталатын ұлт) халықты жергілікті тұрғындар бұратандар немесе жабайылар деп қарайтын (Ло Иұнхан, 1998). Қытайлар (Орта Жазықтағылар) өздері тағы санап жиркене қарайтын осы халық кейін сол Хуашия ұлтының құрамына енді. Өйткені, Илер сахаралықтар сияқты жауынгер болыпты да, отырықшы жұрттарға әлсін-әлсін шапқыншылық жасап тұратын көрінеді. Түркілердің арғы тегі саналатын Ғұндар (мүмкін бір бөлегі) да осы өлкеде бір дәурен сайран салыпты. Ғұндар — оңтүстік Ғұндар және солтүстік Ғұндар болып бөлінді. Солтүстік Ғұндар қоныс аударып кетті де, оңтүстік Ғұндар қытайласты яғни Хуашияның құрамына кірді.

Қытай өркениетінің ерекшеленуіне Чаңжияң мен Хуаңхы өзенінің орта, төменгі ағарларындағы түрлі этностардың ықпалы зор болды. Мәселен, қытайдың ежелгі мәдениеттерінде бөлек орын иелейтін Чу аталатын халықтар болған. Чулар Шаң патшалығы кезінде Орта Жазық тайпалары жағынан қысым көріп, Чаңжияң орта ағарларына ауып барып, ежелгі Грек мәдениетінен асып түспесе кем түспейтін аса шұғылалы Чу мәдениетін жаратты (Ло Иұнхан, 1998). Шын мәнінде Чу мәдениеті Қытайдың байырғы өркениетінің негізін қалап қойған жоқ, тұтас Ерте Шығыс мәдениетінің жауһарына айналды. Жанго дәуірінің

соңғы кезінде Жоу бектіктерінің басын бір жерге біріктіріп, Қытайды бар билік бір орталыққа шоғырланған ірі ел қатарында дүниеге танытқан Чиндер болатын. Алайда, нақты шындық бойынша айтқанда, қытайдың ұсақ бектіктер заманын аяқтатып, иымпериалық ірі ел санатына қосылуына ұйтқылық рол атқарғандар осы Чулар болды. Чиндер алтыбақан алауыз болған бектіктердің басын бір жерге құрап, Қытайды саяси жақтан билігі бір орталыққа шоғырланған ел етіп қайта құрып шыққанымен, мәдениет жағында дәл сондай жолмен бірлікке келтіруге ұрынып, «Кітаптарды өртеп, оқымыстыларды тірідей көму» дейтін тар өрісті қатыгез саясат жүргізді. Осыған дейін бейне сан алуан арналардан құралып жөнкіле қатар аққан Хуанхы, Чаңжияң дарияларындай біріне-бірі мол ажар беріп, бірінің айбынын бірі асырып қарыштап дамып келе жатқан қос арналы Қытай мәдениетінің құтын қашырып, берекесін ұшыратын мұндай қылыққа өзгелер төзгенімен, ұлы мәдениеттер тудырған жауынгер Чулар төзе алмады. Чулардың Шияң Иү, Лиубаң бастаған қалың қолы шаңырақ көтергеніне енді ғана 15 жыл болған Чин ордасының тас-талқанын шығарып, оның орнына Хан патшалығын орнатты. Қазіргі дәстүрлі Қытай өркениеті сол Хан патшалығы заманынан дәл қазіргі күнге дейін Хуанхы мен Чаңжияндай кейде толып, кейде баяулағанымен біржола арнасы құрып қалмай көркейіп, түлежіп, іргесін кең жайып келеді.

Қытай мәдениетінің ұлы арналарының бірі Чу мәдениеті – Чүнчиу-Жанго дәуірінде айтарылықтай гүлденді. Грек мәдениеті ежелгі Египет, Месопотамия (Қосөзен алабы) мәдениетінен төркін алатыны сияқты Чу мәдениеті де Орта Жазық мәдениетінен басталады. Тарихшылар батыс мәдениеті мен шығыс мәдениетінің тоғысуын жалпы алғанда ежелгі жібек жолының ашылуымен бірлестіріп қарайды (Ли Үйже, 2022). Көптеген мәдениеттанушы ғалымдар жоғарыда айтылған «Бірнегізшілік» теориясы бойынша, жаңа тас құралдары заманында әр өңірде жарыққа шыққан Египет мәдениеті, Шумер мәдениеті, Минос мәдениеті, Хараппа мәдениеті, Яңшау мәдениеті сияқты мәдениеттер бір-біріне байланысыз, өз алдына оқшау мәдениеттер деп қарайды (Үан Хуа, 2009). Іс жүзінде батыс пен шығыс халықтары арасында материалдық мәдени ауыс-күйістің жібек жолының ашылуына байланысты жаңа даму кезегіне өткені рас. Бұл бәлкім Түйе, Жылқы секілді түліктердің қолға үйретіліп қатынас көлігі ретінде пайдаланылуымен де тығыз байланысты болса керек.

«Қазірге дейінгі мәліметтер бізге жаңа тас құралдары заманында бәрінен бұрын қадам тастаған Таяу Шығыс өңірі екенін ұқтырады. Бұл шамамен жыл санауымыздан бұрынғы 6000 – 10000 жылдықтар аралығына тура келеді» (Жаң Жыңмин, 2001). Ататоля үстірті, онан кейін Месопотамия алабы сол кездегі алдымен гүлденген мәдениет аймақтары болса, Қытайда жаңа тас құралдары заманында Яңшау мәдениеті, Лұңшан мәдениеті, Пейлигаң мәдениеті жатады. Жаңа тас құралдары заманы мен қола дәуірі заманы аралығында «Мыс ғасыры» деп аталатын бір кезең бар. Ал Орта Жазық жеріндегі қыш ыдыстар жасау және қола қорыту өнерінің авторы Чулармен бір атадан тарайтын Күн-Улар жөніндегі аңыз-рауаяттар дәл осы кезеңмен тығыз байланысты. Күн-Улар мен Чулардың шыққан тегі Журұң – Орта Жазық жерінде ең алғашқы құлдық мемлекетті құрған Шия Чиге араларына екі ата аралаған туыс (Фу Ишун, 1994). Бұлар кейінгі кезде Қытайдың арғы аталары саналатын Шия немесе Хуашия тайпалары деп аталды. Шиялар тасқын суды тізгіндеп егін шаруашылығын дамытумен ерекшеленсе, Күн-Улар қыш-құмыра және қола бұйымдарын жасау өнерімен әйгілі болды.

Күн-Улар дегеніміз — Күн тәңіріне табынушы, Күн (Кунлун) тауының баурайынан тараған халық. Деректерде айтылатын Ғұндардың ежелде «Күн» аталуын да осымен байланыстыруға болатын сияқты (Gatty J. Shaw, 2019). Мұның бәрі алыста өркен жайған мәдениеттердің мүлде байланысыз еместігін ұқтыратындай. Мыс ғасыры яғни анеолит заманы – Қытайда Лұңшан мәдениетінің соңғы кезіне, Месопотамия мен Египетте Яңшау мәдениетінің басқы кезіне тура келеді. «Месопотамия сияқты жерлер мыс ғасырына жыл

санауымыздан бұрынғы 4000 жылдықта өтсе, қытайда қазірге дейін мыс ғасырына тән мәдениеттен табылғаны — Чичя мәдениеті. Ол шамамен жыл санауымыздан ілгергі 2000 жыл мөлшерінде» (Сөз теңізі, 2019:1388). Ал Қазақстан мен Орта Азия жерінде мыс ғасырына өту Месопотамия мен Египеттегіден бұрын болмаса кейін емес. «Қазақстанда анеолит дәуіріне Жезқазған көне құдықтары жатады» (Қазақ-Совет энциклопедиясы. 1-ші том, 1980: 369). Өкіншке орай Жезқазғанның байырғы кен құдықтары жөніндегі археологиялық зерттеулердің жетістіктері әлі мардымсыз. Мәдениеттердің бір-бірімен байланысыз қалмауы мүмкін емес деген жоғарыдағы сөзімізге дәлел болатын мына дерекке назар аударайық: «...Месопотамияда метал өндірілмейді. Өйткені ол жерде ешқандай метал рудалары жоқ. Бірақ сол арадан жыл санауымыздан бұрынғы 3000 — 3500 жылдар аралығында өндірілген қыруар метал қарулар табылды» (Шау Шянтү, 1983). Бұл қарулар Таяу Шығыстың өзге аймақтарында өндірілген болуы мүмкін. Дегенмен мәдениеттің тарихтан бұрынғы белгілі кезеңінің жетістігі ретінде оны Орта Азия мен Қазақстан жеріндегі мәдениет аймақтарынан төркін алады деп қарауға тиіспіз.

Металды өндіріс құралдарынан гөрі алдымен соғыс қаруы ретінде кәдеге жаратқан Евразиялық малшы қауымдар яғни Египеттер жағынан «Хикос» деп, ал Орта Жазықтықтар жағынан «Чияң» деп аталатын сахаралық шопандар қауымы болды. Жыл санауымыздан бұрынғы 9000 жылдықта қой түлігін алғаш қолға үйреткен Месопотамия. Жыл санауымыздан бұрынғы 3200 — 4000 жылдар аралығында осындай қысымның салдарынан Месопотамияда үкімет құруға және зорлық жүргізуге ұмтылу нысайы жарыққа шықты (Ин Фалу, 1989). Мұндай нысай қаруға жүгінуді күшейте түсті. Қарулы әскери билік екінің бірінде әкімшілік билікке жеткізіп отырды. Метал құралдар тас құралдардан озықтығымен әлдеқайда тым қымбат болды. Олар сол қаруларға сүйеніп әскери қуатын арттырды, және анағұрлым зор билеп-төстеушілікке, қанауға қол жеткізді.

Батыстан келген Шопандар қауымының Орта Жазықты толық жаулап алуы Чи Иоу заманында яғни жыл санауымыздан бұрынғы 2000 – 3000 жылдықтар аралығында іске асқан көрінеді. Мұны жыл санауымыздан бұрынғы 4000 жылдықта Месопотамия жерінен басталған жаугершілік жорықтардың жалғасы деп қарауға да болады (Ин Фалу, 1989). Бағындырушылар сол заманның өзінде-ақ бағынушыларды ең алдымен рухани, идеологиялық жақтан бағындыруға ерекше мән бергені анық. Көк тәңірлеріне, Күнге, Айға, Отқа табыну сияқты шамандық таным-сенімдер Қытай даласында – Янь Ди мен Хуан Ди заманынан бастап тарала бастаған деуге болады. Бірақ оларға қарағанда Чи Иоудың бойында, біріншіден, шаманизмге, екіншіден, мыс-қола мәдениетіне тән белгілер әлде қайда басым. Жақынғы замандарға дейін «Кер бұғы», «Кет бұғы» аталып келген шамандар сияқты оның да басында мүйізі бар. Ал, оның «Құрыш маңдай жез шүйде» аталуы – оның басындағы дулығасынан тартып үстіндегі сауыт-сайманына дейін түп-түгел метал қарулармен қаруланғандығының айғағы (Алматы, 2002:5). Орта Жазық елінің шамандық дүниетанымға толық көшу кезеңі дәл осы Чи Иоу тобының Орта Жазыққа келген тұсына тура келеді. Орта Жазық елі күн тәңірі, от тәңірі деп таныған Жу Рұнды Қытайдың алғашқы қоғамындағы шамандық мәдениеттің өкілі деп санайды. Осы Жу Рұңның есімі Қытай жазуында метал қорыту мағынасында жұмсалатын «铸» иероглифымен жазылған (Сөз теңізі, 2019). Өйткені Шия патшалығының соңы мен Шаң патшалығының басқы кезінде Орта Жазық жерінде мыс-қола мәдениетінің жалпыласуына мұрындық болған осы Жу Рұңның тайпалары екен.

Жу Рұңның арғы атасы – Жуаншүй. Мияулар да Жуаншидың ұрпағы. Қытайдың ескілікті жазбаларында Мияулар «苗人» (miao ren) немесе «猫人» (mao ren) деп жазылған. Мияулар мысқты немесе мысық тұқымдасына жататын барыс, жолбарыс секілді аңдарды төтем тұтса керек (Ин Фалу, 1989). Олардың ұлттық гербі мысық бейнесінде болған. Міне бұдан белгілі бір халықтың сол халық жағынан ашылған яки өзге жұрттардан бұрын игерілген өнер жаңалығының мысалы екендігін байқаймыз. Жуаншүйді тайпаластары

шамандардың атасы санаған. Жуаншүй тайпалары тоғыз ата Жу Рұндар (тоғыз тайпалылар) деп аталды. Кейін келе олар үш тайпалы Мияулардың ұлы одағына қосылды. Бұны айтып отырғанымыз оның есімі шаманизм мен мыс-қола мәдениетінің дүниенің түкпір-түкпіріне таралуымен байланысты болса керек. Осы мәдениет деректеріне сүйенсек, өздерін «Янь Ди мен Хуан Дидың әулетіміз немесе Хуашияның ұрпағымыз деп санайтын» (Ин Фалу, 1989) Қытайлар кезінде Орта Жазық жерін жаулап алған Шопандар қауымының көшпенді дала тірлігінен отырықты қала тірлігіне ауысқан бөлегі болып шықты. Бір сөзбен айтқанда, Қытайлар тарихтан таза Қытай болмаған, олар мыңдаған жылдар бойында тарихи себептермен көптеген халықтардың яғни этностардың бірігуінен бүгінгі Қытай ұлты болып қалыптасты. Шопандар қауымның тұрмыс-тіршілігінде Орта Жазық жеріне келгеннен кейін зор өзгерістер болды. Атап айтқанда, сахаралық өмірдегі шаруашылығынан бірте-бірте отырықшы халыққа бейім шаруашылыққа көшті. Сонымен қатар шаманизмде де аса терең реформалар мен үлкен бұрылыстарды бастан кешті. Ақырында оның орнын біршама жергілікті түс алған Дауизм мен Ишуе (易学) ілімі яғни Багуашылдық басты. Дауизм мен Багуашылдықты Орта Жазық елінің шаманизмді әрі кезінде толық қабылдағанының жемісі, әрі кейін келе шаманизмнен бойын аулаққа салып, оны аз ұлттар жағына қарай итермелеуінің белгісі деуге болады.

Жаугершілік заманда өздеріне құтты қоныс, шұрайлы жайілім іздеп Аму мен Сырдың, Евфрат пен Тйгірдің бойынан тұс-тұсқа шеру тартып, батыста Ніл бойына, шығыста Сарыөзен, Бохай теңізі жағалауларына дейін барған Шопандар қауымы отырықты мәдениетке көшкен заманда өз аталастары жағынан батыста «Варвар» (Бар бари) делініп, ал Қытайда Мэн И «蛮夷» (man yi) аталды. Мәдениеттің тарихтан бұрынғы жетістіктерінен тартып мыс-қола дәуірі мен темір құралдары дәуіріне дейінгі жетістіктерін жаратқандар да, және оны бүкіл Евразия жеріне, тіпті күллі жер жүзіне таратқандар да сол көшпенділер. Солардың ең белді тайпаларының бірі Орта Жазық жерінде Қытай өркениетінің өшпес алауын тұтандырған Маңырақ фамилиялы Чулар болатын (Ло Иұнхан, 1998). Чұнчиу заманының басқы, орта кездерінде Чулар Чу елінің атақ-даңқын асырып, игі жақсы таланыттарды баурау; Мэн Иларды сүйемелдей отырып, түстік теңіз жағалауына ірге кеңейту; Илар мен Шиялардың түтінін бір жерден түтетіп, Иларды Шияларға қосып жіберу сынды даму стратегиясын қолданды. Өздері жасап жатқан жағырапиялық орта мен тарихи шарт-жағдайларға қарай осы саясатты дәйекті атқарғандығы үшін де Чу заманының орта кезіне жеткенде бірінен-бірі қалыспайтын көп арналы дара ерекшелікке ие Чу мәдениеті толық қалыптасып болды.

Чулардың төтемі Фыңхуаң – жел тәңірінің нышаны. Фыңхуаңның архетипы – кәдімгі Түйеқұс. Египет мифтерінде жел тәңірін «Шу» деп атайды. Ол басына Түйеқұстың қауырсынын қадаған адам бейнесінде (Garry J. Shaw, 2019). Миф – мәдениеттілік заманына Варварлық заманынан қалған мұра. Гректер ғана емес, Қытайлар жөнінен де, өзге елдер жөнінен алғанда да солай. Евразияның ежелгі жауынгер малшы қауымдарының Варварлықтан ілгерінді-кейінді мәдениеттілікке көшкен бөлегі қала құрылсын, әуелі мінәжат орындарын – сәулетті храмдар мен биік мұнаралар салудан бастады. Варварлық заманындағы әйгілі тайпа көсемдерінің, қолбасылардың аруағына сыйынып тұру – оларда үнемілік салтқа, діни жосынға айналды. Көсемдер мен қолбасыларының данышпандықтарын, жасаған ерліктерін олардың әсірелеп асыра мақтағаны сонша, ондай данышпандықтар мен ерліктер тәңірлердің тәңіріснің жер бетіндегі сүйікті елшілерінің қолынан ғана келуге тиіс еді (Garry J. Shaw, 2019). Әр ел мифтеріндегі фантастикалық образдар міне осылай жарыққа шықты. Мәдениеттің ендігі жерде өзгеше бір беталыспен дамуына және мазмұндық жағынан барған сайын жаңаланып отыруына байланысты ол халықтарда байырғы сөздік қор біртіндеп қолданыстан қалып және мүлде дерлік ұмыт болып, онан гөрі әлдеқайда бай мазмұнды жаңа сөздік қор қалыптасты. Егер байырғы сөздік

қордың оларда да азды-көпті жұрнағы сақталған болса, бейне біздің өзімізге түсініксіз құран сөзін киелі деп білгеніміз сияқты өздеріне мүлде түсініксіз ол сөздер оларда да арнайы киелі ұғымдар үшін қолданылды. Ал, сол Варварлық замандағы өндіріс, тұрмыс тәсілін әлі де өзгертпей көшіп-қонып мал өсірумен шұғылданып келе жатқан біз сияқты халықтарда байырғы сөздік қор әуелгі мағыналармен сақталған. Әр ел мифологиясында киелі ұғымдар үшін қолданылған сөздердің бір сыпырасын біздің тіліміздегі жай сөздермен баламалауға болатыны содан. Бұл күндері өлі тілге айналған Шумер тілін ең байырғы тіл деуге болады. Жер жүзінің недәуір кең аумағында жасайтын миллиондаған халықтар жағынан қазірге дейін қолданылып келе жатқан ежелгі түркі тілі – сол Шумер тіліне ең жақын тіл. Сол үшін де ол дүниежүзілік мәдениет тарихының асыл қазынасы іспетті.

Орта Жазық елі Хан патшалығы заманынан бастап, дәлірек айтқанда, Чин патшалығы құлатылғаннан кейін Лиубаң мемлекет билігін қолына алғаннан бастап өздерін «Хан ұлты» яғни Қытай (Қытай – тарихи топоним. Ертеде Қытан (qətan) деп аталған. Қытандар Тұңғыс (шығыс ғу) нәсілді халық. Солтүстік Уй патшалығы (Тағбат, Тағаш) кезінен Қытан аты шыға бастаған. 628 жылы Түрік қағанатынан бет бұрып, Таң империясына бағынды. Кейін, Таң әулетіне қарсы көтеріліс жасады. Таң әулетінің соңғы мезгілінде күшейіп, 916 жылы мемлекет болды. Бұл – тарихтағы Ляу патшалығы. 983 жылы мемлекет атын «Ұлы Қытан елі» (大契丹), 1066 жылы «Ұлы Ляу» (大辽) деп атады. 1125 жылы Шүршіттер (女真) жағынан жойылды. Олардан қалған бөлегі Орталық Азияға кетіп, Шу өзені алабында Ляу (Қара Қытай) мемлекетін қайта құрды. 1211 жылы Найманның Күчлүк ханы олардың мемлекет билігін тартып алды. 1218 жылы Шыңғыс хан жағынан жойылды. Қытандар «Қытай тарихнамаларында» (契丹) түрінде жазылған. Қытайдың көне жазуында «k'iei-tan» яғни «Кітан», «Қытан» деп оқылады (Ma Changshou, 2006). Бұл атау Түрік тектес халықтар тілінде «Қытай» деп те аталды. Жалпы, Қытай елінің, Қытай ұлтының дүниежүзіндегі көптеген елдерде қазірге дейін «Қытай», «Китәй» деп аталуы осы Қытан мемлекетінің атына байланысты шыққан) деп атады. «Хан» (汉) мағыналық жақтан «Қызыл түс» ұғымын береді. Әсілі, күнге, отқа табынудан яғни қызыл түсті кие тұтудан келген. Қытай мифтерінде айтылатын бес патшаның түстіктегісі қызыл патша деп аталған. Янди де, Чи Йоу да осы лауазымды қолданған. «汉» иероглифінің толық нұсқасы «漢» ның алдындағы үш нокат су белгісін «彡» есепке алмағанда, бұл иероглиф басына қауғадай тәж киген кесек тұлғалы адамның бейнесін танытады. Батыстан келген Шопандар қауымының Орта Жазық елі жағынан Чанди деп аталуының өзі де олардың отқа табынғандығымен, шаманизмды таратқандығымен қатысты. Түркі халықтарында бақсыларды «Дахан» деп атайтын жәйіт қазір де бар. Мұндағы «Хан» этнонимның «Қызыл түс» ұғымна байланысы осындай арғыны меңзейтін тарихи мәні жатқанын байқаймыз (Ли Уйже, 2022). Қызыл түсті кие тұту батыстан келген Шопандар қауымның шамандық наным-сенімне байланысты. Жас тал, сырғауылдарды отқа қыздырып иіп, жонып, жосалап кереге, уық жасайтын, ағаштан алуан түрлі сырлы бұйымдар, ыдыстар жасайтын кәдімгі қазақы қолөнер кезінде солар жағынан Орта Жазық жерінде де кең таралған екен. Өлген адам қайта тіріліп, бойына қызыл қан жүгіреді дейтін наным бойынша, мәйтті олар қызыл жосамен боялған кездемеге орап, қызыл топырақты жерге көметін болған. Қызыл түс Шумерде де, Еуропа жерінде де өте ертеде өлу мен қайта тірілудің белгісіне айналғаны мәлім.

Чу мәдениетін қалыптастырған Чулардың да түпкі тегі – шығыстағы Илар. Шығыстағы Илар батыс өңірдің Орта Жазық жеріне бәрінен бұрын жеткен аңшы-балықшы қауымдар еді. Олар көк тәңірлерінен қалса Адам ата мен Хауа ананың яғни Фуши мен Ниуаның аруағына синды. Орта Жазық жерінде шаманизмның таралуы солардан басталды. Оның артынан сол аңшы-балықшы қауымдардың ізін суытпай Орта Жазық жеріне келгендер өздерінің алаштары мен арыстарын көк тәңірлерінің жер бетіндегі елшісі деп таныған Янь Ди мен

Хуаң Дидың егінші-малшы тайпалары болды. Ең соңында, Чи Иоудың мыс-қола мәдениетін толық игерген жауынгер тайпалары жетті (Чүи Чын, 1992). Хуашиялардың (Қытайдың арғы аталалары) негізгі тұлғасын құрағандар да, сонау жаңа тас құралдары заманынан бастап Хуашия мәдениетінің негізін қалағандар да дәл осы батыс өңір ауғындары болатын. Сондай-ақ, Орта Жазық жерінде ғана емес, дүние жүзінің барлық түкпірінде де адамзат мәдениетінің алғашқы негізін қалағандар – осы ауғындар еді. Ежелгі Грек мәдениетін Эгей мәдениеті немесе Крит-Микен мәдениеті деп атайды. Бұл мәдениеттің авторлары – жыл санауымыздан бұрынғы 2000 жылдықтың басқы кезінде Жерорта теңізі районына Балқан түбегінің терістігінен ауып келген Ахейлер мен Иондар. Жерорта теңізінің Балқан түбегінің батыс өңтүстігі мен Эпенин түбегінің шығыс өңтүстігі және Крит, Ситсили аралдарының аралығындағы бөлегін Ион теңізі деп атайды. Осы теңіздің аты Иондардың «Кезбелер» (ауғындар) мағынасындағы халықтың атымен аталыпты (Чүи Чын, 1992). Гераның қастандығынан бой тасалап қашып-пысып дүниені кезіп жүрген кезінде ай тәңірі Ио осы теңізден жүзіп өтіпті. Гректер теңіздің аты сол ай тәңірінің атынан қалған деседі екен. Бұл екеуін бірлестіріп қараған да, Ион тайпасы ай тәңірі Ионның атымен, Ион теңізі Ион тайпасының атымен аталған болуы да мүмкін. Енді Эгей теңізінің атын Ахейлердің халықтық атымен, Ахейлердің халықтық атын Египеттің ай тәңірі Ақтың атымен бірлестіріп қарауға да болатын сияқты. Египеттің ай тәңірі ақ. Әсілі, ақ Бұзау кейіпне еніп алған аппақ қауындай сұлу бикеш образындағы ай тәңірі Ионның өзі болуға тиіс. Мұндағы «Эгей» мен «Ахей» – түрліше диалектілер де болмашы дыбыстық өзгеріске ұшыраған бір атау болуы да әбден мүмкін ғой... Иондардың ай тәңірі Ионның атымен аталғаны сияқты Ахейлер де ай тәңірі Ақтың атымен аталған. Ахейлер де, Иондар да Балқан түбегінің терістігінен ауып келген түбі бір халықтар. Эгей теңізінің аты о баста Гректердің өзіне де түсініксіз болған. Олардың осы теңіздің атын анықтау жолындағы ойланыстары мен толғаныстарынан барып Афина патшасы Эгей туралы аңыз туған. Ал Эгейден Ахейлерге дейін, Ахейден ай тәңірі Аққа дейін апарып тыйанақтатқан сол аңызда ақ жолдықтың нышаны ретінде ауызға алынған ақ желкен. «Ақ» буынын түбір етіп жасалған «Ақпалар» сөзі «Иондар» деген сияқты «Кезбелер», «Иондар» мағынасында қолданылады (Иуан Хы, 1991).

Ежелгі халықтардың сонау палеолит заманынан басталған ауғындық өмірінде олардың өздері үшін жанға жайлы шұрайлы қоныс-мекен тауып алуы онша қиынға түспесе керек. Сонымен кейбір халықтар өздері тұрған жерді жер ұйық немесе жұмыр жердің дәл орталығы деп білді. Және сол негізде олар да күннің шыққан жері мен батқан жері яғни шығыс пен батыс туралы ұғым қалыптасты. Қытайдың көне аңыздарды Куафу деген адам күнді батқан жеріне дейін қуалап барған. Сонда оның барған жері қазіргі Қытайдың Шанши өлкесі Лүңшиян ауданындағы Ушан тауын етектеп ағып жатқан Жиңшүй өзенінің алқабы екен. Әсілі Куафу Батыстан ауып барған тайпалардың өкілі екен де, кейін осы Куафудың тайпаластары қиыр шығыстан батысқа қайта ауып барған деседі. Гретция жеріне мыс-қола мәдениетінің ең үздік жетістіктерін алып барған да тағы осылар болыпты. Грек мифтерінде шығыстан ауып барған осы тайпаларды жалғыз көзді дәулер деп, ал олардың шығыста қалған бөлегін Грек саяхатшылары Аримасплер деп атайды. Осы батыстан шығысқа, шығыстан қайта батысқа ауған сол тайпалардың ұзаққа созылған шерулерімен сансыз мифтер мен мәдениеттердің де ауысып барғаны шүбәсіз. «Қытайда бір кездері құдайдың немесе қаһарлы Махаганың бейнесі салынған дөңгелек метал айналар болған. Бұл айналардың бір беті теп-тегіс жылтыратылған да, екінші бетінде теріс қарап отырған көп қолды құдайдың бедері бар. Бірақ бізге құдайдың желкесі мен арқасы ғана көрінеді. Көп қолды құдайдың бет-жүзі – шақырайған күннің көзі. Осы бедерлі сурет күннің шығуы мен батуын бейнелейді» (Шия Нэй, 1985). Күннің шыққан жері мен батқан жері туралы ұғым тым арыдан төркін алады, әрі оған байланысты айтылатын миф-аңыздар өте көп. «Еуропа» атауы – өте арыдан келе жатқан атау. Оның әуел бастағы төркіні – ежелгі Египет тілі. Бұл

атау Финикиялықтардың, Ассириялықтардың және Гректердің тіліне кейін ауысқан. Атаудың түбірі – «Ереб» күннің батуы деген мағына білдіреді. Топоним ретінде оған жұрнақ жалғанып күннің батқан жері деген мағына алған. Арабтардың тілінде Марокконың батысындағы байырғы Марракеш қаласының аты кешкі шапақ немесе күннің батқан жері деген мағына білдірген. Ежелгі Египет тілі дегеніміз – Хамит тілі. Хамиттер әуелде шығыс және солтүстік Африка жерінде таралған. Күннің батқан жері деген мағынадағы сөз өзге халықтардың тіліне о баста Марокконың, Алжирдың негізгі халқы болып табылатын Берберлердің тілінен ауысқан болуы мүмкін.

Осыған қарағанда, мәдениеттер бір өңірден екінші өңірге көшетіндігі, ауысатындығы анық. Батыс мәдениеті шығысқа, шығыс мәдениеті батысқа немесе дүниенің барлық жерлеріне жетуі мүмкін. Қытай мәдениеті де солай. Етнология мен әлеуметтану ғылымы Қытай өркениет аймағының кеңейуі мен шығысқа таралуы туралы түсініктер береді. Қытай өркениетінің бүкіл дүние жүзіне бет алуы – олардың ұлттық басымдылығының күшейуін, түрлі этностарды біртіндеп біріктіріп біртұтас саяси жүйедегі Хан (Қытай халқы) ұлтына айналу процесінің жүрілуін тездетеді. Былай қарағанда, өркениеттердің алмасуы халықтың заттық тұрмысына көптеген қолайлы шарт-жағдайлар әкелуі мүмкін. Алайда, бір елдің мәдениеті өзге мемлекетте ірге жайып ұзақ уақыт жалыпласуы экономикалық жақтан тийімділіктер әкелгенімен ұлттық өзгеріс жағынан ойламаған қатерлер әкелуі де ғажап емес. Мәдениет қабылдаудың жөні осы екен деп орынысз енгізе берсе, келешекте оның зардабын мөлшерлеу қиынға соғады. Сондықтан мәдениеттерді қабылдағанда «дәнін алып, қауызын тастау», «сыпырмайым қабылдайтын көзсіздіктен аулақ болу» саясатын ұстанған жөн.

Зерттеу нәтижесі

Қытай халқының алдымен әр аймақта бірігу орталықтары болды. Олардың әрқайсысы бастапқы бірлікті құрады, содан кейін бірте-бірте біртұтас болды. Мысалы, неолит дәуірінде Хуаңхы өзенінің орта және төменгі ағысында әртүрлі мәдени аймақтар пайда болды. Ол кезде ұлы қорғанның (Қытай қорғаны) сыртында малшаруашылығымен шұғылданатын Ғұндарды негіз еткен халықтар тұратын, кейін олар Орта Жазықтағы отырықты қытайлармен ұзақ уақыттық мәдени алмасулар барысында ақыр аяғында олармен бірігіп кетті. Бұдан сырт, көптеген солтүстік этникалық топтар Орта Жазыққа енгеннен кейін яғни қытайлармен аралас қоныстанған соң бірте-бірте біріктірілді, нақтап айтқанда қытайласты. Өзгелерді экономикалық жақтан кіріптар ете отырып, мәдениет жақтан біртіндеп баурау, сөйте-сөйте өзіне айналдырып біртұтас саяси жүйеге жығу – қытайлардың сонау замандардан бері қолданып келе жатқан саяси стратегиясы.

Қытайдың өте ерте заманында Орта Жазықта ауғын болып келген, және ұзақ уақыт сол өңірде мекендеген жүздеген этностар болған екен. Олар кейін түрлі тарихи және жаратылыстық жағдайдың себебінен немесе тынымсыз соғыстың, саяси қысымның салдарынан бірбөлімдері өз мекенін тастап ауып кетсе, бірбөлімдері қытайлармен бірігіп бір халыққа айналып этностық құрамын, тегін жоғалтып тынды. Олардың мақсаты — қытайлық ерекшелікке ие қала мәдениетін жалыпластыру, сауда арқылы алыс аймақтармен байланыс орнататын желі құрып, Шығыс Азиядағы әртүрлі этностарды біріктіріп, Қытай ұлтының еркін ұлттық бірлігін жүзеге асырып, бірте-бірте біртұтас саяси орталыққа бағынатын ұлы империя құру еді. Қытай өркениетінің жаһандануын немесе дүние жүзіне таралуын қытайдың кейбір ғалымдары саяси мақсатты жасырып жабықысы келгендіктен бе, мәдениеттің таралуын – жаратылыстық немесе тарихи шарт-жағдайлардың себебінен деп қарап оның өңірлік жалыпласуын тарихи география бойынша түсіндіреді.

Бүгінгі таңда көп ұлтты мемлекет ретінде Қытай шегаралық аймағы Шия, Шаң, Жоу патшалықтарының тұсында Хуаңхы өзенінің орта, төменгі ағысынан оның айналасындағы өңірлерге дейін кеңейіп Орта Жазық деп аталатын байтақ алапты құрады. Орта Жазықтағы

Қытайлармен аралас, жиы қоныстанған аз ұлттардың олармен бірігіп біртұтқаланып кетуі тез болды да, Шизаң, Шинжияң сияқты алыс аймақтар ғана өз тұрақтылығын сақтап келді. Қытай саясаткерлері мен ғалымдары осы біртұтас көп ұлтты мемлекетті билігі орталыққа шоғырланған біртұтас саяси түзілістегі елге айналдыру барысында шегаралас аймақтар мен ондағы аз ұлттарды қалай басқару керектігі туралы көптеген идеялар, саяси стратегиялар жасап қолданып келеді. Әртүрлі тарихи кезеңдердегі Қытайдың шегаралық саясаты әртүрлі болғанымен, тұтастай алғанда Ежелгі қытайдың шегаралық нысан-жобалары мен шегаралық саясаты әлі де болса елдің біртұтастығын қамтамасыз ету мақсатымен этностарды біріктіру саясатын жүргізіп келеді. Қытайдың «Әлемді бірлікке келтіру, дүниеге біртұтас көзқарас» — Қытай халқының бірлігі мен ұлттық біртұтастық беріктігін әйгілейтін идеологиялық негізі болып табылады.

Қорытынды

Қытай өркениетінің қалыптасуының тарихи тамыры тым тереңде жатыр. Дүние жүзінде ежелгі төрт үлкен өркениет ошағы саналатын Вавилон, Мысыр, Үнді өркениеттері тарих талқысына шыдас бере алған жоқ. Әрине олардың құрып жоғалуының сан алуан себептерін көлденең тартуға болады. Алайда, олар шынымен-ақ тарих сахнасынан жоғалды емес пе? ал Қытай өркениеті шы? сансыз дәуірлерді, бұралаң барыстарды басынан кешсе де әлі күнге дейін сол баяғы Хуаңхы мен Шаңжияң дарияларындай арналары құрғамай ағындап алға ілгерлеп келе жатыр. Оның өмір сүруін географиялық ортасының жақсы сақталуы секілді себептерді де айтуға болатын шығар. Деседе ең бастысы, Қытай халқы байырғы өркениетті сақтауда саяси біртұтастыққа құрылған идеологиялық қайнарға сүйенді. Қытай өркениетінің мыңдаған ғасырлардан бері үзілмеуінің ең бірінші себебі — мыңдаған жылдар бойы негіз қалап, әлі күнге дейін атқарып келе жатқан біртұтастық идеясы. Атап айтқанда, Конфуци идеясы және оның концепциясында бейнеленген дәстүрлі Қытай мәдениеті. Қазір Қытайлар дүниенің әр түкпірінде Конфуци идеясын дәріптейтін мыңдаған Конфуци мектептерін құрып жатыр. Қазақстанның өзінде бес-алты орында ашылды. Қытайдың бұл алысты көздеген жоспарының астарында үлкен мән жатыр. Және геосаяси мақсатқа иек артқан бұл әрекеттері жақын мезгілде бола салған іс емес. Әдетте, бұл қадамдар мемлекеттер арасындағы достық-әріптестік жобалар негізінде жүрілетін әдепкі шаралар секілді көрінгенімен, шын мәнісінде жай қарайтын мәселе емес екендігін ескеруіміз қажет.

Қытайдың мәдениет жалпыластыруы немесе шегаралық саяси басқару стратегиясын жүргізуі болсын түгелдей біртұтастық жүйені көздеген саяси идеологияға бағындырылған. Мұны Қытай мемлекетінің әлемді билеу-төстеуді негізге алған ерте заманнан жалғасып келе жатқан мынадай дәстүрлі көзқарастарынан байқауға болады:

Әлемді бірлікке келтіруді негізге алатын ұлы тұтастық көзқарасы. Қытайлардың дәстүрлі көзқарасында аспан асты ортақ, шегаралық шектеу деген болмайды. Бүкіл аспан асты тұтас бір ғана билікке қарау керек деген идеяға сүйенеді. Бұл идеяны Қытайлар «天地君亲师» деген бес сөзге жинақтаған. Мұндағы «天» аспанды, «地» жерді, «君» билеуші патшаны, «亲» туыс, бауырласты, «师» ұстаз дегенді білдіреді. Жинақтап айтқанда, «Бүкіл әлем яғни аспан мен жердің арасы бір ғана билеушінің иелігінде болып, бір тұлғаға айналып өмір сүреді» деген мағына береді. Бұл дәстүрлі шығыстық (қытайлық) көзқараста Қытай халқының бірлік-ынтмағының берік болуының ең негізгі идеологиялық негізі көзделген. Мұндай саяси-әкімшілікке құрылған философиялық көзқарас Қытайдың Чин патшалығы тұсында ресіми қалыптасып орнықты. Одан бұрын яғни Чин патшалығына дейінгі кезеңде отбасы, мемлекет, аспан асты деген сияқты бөлек-бөлек ұғымдармен бейнеленетін. Қытайдың ерте замандағы тарихи шығармасы «Жырнамада»: «Бүкіл әлем бір ғана билеушінің қолына қарайды» делінеді. Мұнда да Қытай тарихында мыңдаған жылдардан бері жалғасқан біртұтастықты бірлік еткен империяторлық көзқарас көрініп тұрғандай.

Ертедегі Қытай билеушілері қытайдың дәстүрлі идея-саясиы мен мәдениеті жақтарында өздерін шет-шегара райондарда орналасқан аз санды ұлттардан жоғары қояды. Әдетте, біртұтас саясат қолданылады деп заң шығарғанымен төменгі орындарда үнемі теңсіздіктер орын алып жатады. Кезінде сахарада малшаруашылықпен шұғылданатын түрік текті кейбір халықтар Орта Жазықтағы отырықшы Қытайлардың мекеніне талай рет басып кіріп, мал-мүлкін тонап қан-қақсатқан кездері болған. Қытайлар ондай тағылардан қорғану үшін саяси билікті барынша орталыққа шоғырландыруға тырысты. Бұл – ерте замандағы Қытайлардың тамыры терең, ықпалы күшті шегаралық басқару идеясы. Қытайдың саяси басқару түзілісінің даму тарихында Хан ұлтын (Қытай халқын) негіз етіп біртұтастық саясатын атқаруды жолға қойды. Бүгінгі Қытайдың атқарып отырған саясаты да ерте заманнан келе жатқан біртұтастық идеяның жалғасым табуы. Олардың жаратқан небір шұғылалы мәдениеттерін әр ел орынды түрде кәдесіне жаратады. Қытай өркениеті мыңдаған тарихи кезеңдерді басынан кешірген аса ауқымды ерекшелікке ие. Оны пайдаланушылар да соның толқынына көміліп қалмай, жұтылып кетпей аралық сақтай отырып пайдалана білуі керек.

Әдебиеттер:

Авдиев В.И. Ертедегі Шығыс тарихы. Алматы: Қазақ мемлекеттік оқу-педагогика, 1953. 587 б.

Баген А. Қазақтың көшпелілік мәдениеті / Kazakh nomadic culture. ҚХР Шинжиян Жастар - өрендер, 2014. 298 б.

Жамалов Қ. Әлемдік өркениет іздері: Ежелгі Шығыс. Алматы: Сөздік-Словарь, 2015. 358 б.

Қазақ пунктурасының ережелері / Ұжымдық еңбек. Қазақ с с р әкедемиясы, 1985. 55 б.

Қазақ-Совет энциклопедиясы. 1-ші том / Ред. академик М.Қ. Қаратаев. Алматы:1980.

Қазақстан және шетелдегі қазақтар: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрлығына 20 жыл толуына орай өткізілген Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары / Құраст. Мамашев Т. А. Алматы : Атажұрт баспасы, 2012. 374 б.

Мәсімханұлы Д. Еуразиялық өркениет - ежелгі түркі және қытай елінің рухани қарым-қатынасы. ғылыми зерттеулер / Астана: Фолиант, 2012. 478 б.

Молдабеков Ж. Ежелгі Шығыс: тарихы, мәдениеті, діні және философиясы (оқу құралы) / Алматы: Қарасай, 2013. 412 б.

Сүлейменов О. Аз и Я. Алматы: Жазушы баспасы, 1975. 266 - 286-б.

Garry J. Shaw. Египет мифологиясы [The Egyptian Myths: A Guide to the Ancient Gods and Legends]. Демократия және құрылыс, 2019.

夏鼐. 中国文明的起源. 文物出版社, 1985.

苏秉琦. 中国文明起源新探, 商务印书馆 (香港) 有限公司 1997 年版, 1997. 第 50 页.

张植荣. 中国边疆与民族问题: 当代中国的挑战及其历史由来. 中国: 北京大学出版社, 2005.

张正明. 楚文化史. 湖北人民出版社, 2001.

罗运环. 楚国八百年. 湖北人民出版社, 1998.

李玉洁. 炎帝黄帝蚩尤与西泰山研究. 科学出版社, 2022.

东方龙吟. 汉朝历史中的东方朔. 花山文艺出版社, 2009.

邵献图. 外国地名语源词典. 上海辞书出版社, 1983.

傅奕群. 商从商朝来. 北京日报出版社, 2019.

阴法鲁. 中国古代文化史. 北京大学出版社, 1989.

马世之. 中原楚文化研究. 湖北教育出版社, 1995.

伍雄武. 中国少数民族哲学史. 安徽人民出版社, 1992.

辞海编辑委员会. 辞海第七版. 上海辞书出版社, 2019.
曲辰. 轩辕黄帝史迹之谜. 中国社会科学出版社, 1992.
袁珂. 中国神话通论. 巴蜀书社, 1991.

References:

- Avdiev V.I. (1953) Ertegedy shygys tarihy [Early Eastern History]. Almaty: Kazakh memlekettik ohu pedagogika. 1953. 587 p. (in Kaz)
- Bagen A. (2014) Kazakhtyg koshipelilik madenieti [Kazakh nomadic culture]. Shinjang jastaar-orender. 298 p. (in Kaz)
- Cihai Editorial Committee. (2019) Cihai Seventh Edition. Shanghai Dictionary Publishing House. (in Chin.)
- Dongfang Longyin. (2009) Dongfang Shuo in the History of the Han Dynasty. Huashan Literature and Art Publishing House. (in Chin.)
- Fu Yiqun. (2019) Business originated from the Shang Dynasty. Beijing Daily Press. (in Chin.)
- Garry J. Shaw. (2019) Egipet mipologiasy [The Egyptian Myths: A Guide to the Ancient Gods and Legends]. Demokratia zhane qurlys. (in Chin.)
- Jamalov K. (2015) Alemdik orkeniet izderi: Ejelgy shygys [Traces of World Civilization: Ancient East]. Almaty: Sozdyk-Slawar. 358 p. (in Kaz.)
- Kazakh Punkturasynyng erejeleri (Ujymdyh egbek) (1985) [Rules of Kazakh punctuation]. Kazakh S S R akademiasy. 55 p. (in Kaz.)
- Kazakh-Sowet ensiklopediasy (1980) [Kazakh-Soviet encyclopedia]. Volume 1, edited by Academician M.K. Karataev. Almaty. (in Kaz.)
- Li Yujie. (2022) Research on Yandi, Huangdi, Chiyou and Xitaishan. Science Press. (in Chin.)
- Luo Yunhuan. (1998) The Eight Hundred Years of Chu State. Hubei People's Publishing House. 242 p. (in Chin.)
- Ma Shizhi. (1995) Research on Chu Culture in the Central Plains. Hubei Education Press. (in Chin.)
- Mamashev T.A. (2012) Kazakhstan zhane sheteldegi Kazakhtar: Duniejuzi Kazakhtary qawymdastygynyng qurylganyna 20 jyl tolwyna orai otkizilgen qalqaralyh gylmi-prakikalayh konpernsia materialdary [Kazakhstan and Kazakhs abroad: Proceedings of the International scientific and practical conference held on the occasion of the 20th anniversary of the World Kazakh Association]. Almaty: Atazhurt. 374 p. (in Kaz.)
- Masimhanuly D. (2012) Eurazialykh orkeniet – ejelgy turkey jane qytai elynyng ruqani qarym-qatynasy [Eurasian civilization is a spiritual relationship between ancient Turkic and Chinese countries. scientific research]. Astana: Foliant. 478 p. (in Kaz.)
- Moldabekov J. (2013) Ejelgy Shygys: tarihy, madenieti, dini zhane filosofiasy [Ancient East: history, culture, religion and philosophy]. Almaty: Karasai. 412 p. (in Kaz.)
- Qu Chen. (1992) Mystery of the Historical Sites of Emperor Xuanyuan Huangdi. China Social Sciences Press. (in Chin.)
- Shao Xiantu. (1983) Etymological Dictionary of Foreign Place Names. Shanghai Dictionary Publishing House. (in Chin.)
- Su Bingqi. A (1997) New Exploration of the Origin of Chinese Civilization, Commercial Press (Hong Kong) Limited. 50 p. (in Chin.)
- Suleimenov O. (1975) Azia [Asia]. Almaty: Jazwshi. P. 266–286. (in Kaz)
- Wu Xiongwu. (1992) History of Philosophy of Chinese Ethnic Minorities. Anhui People's Publishing House. (in Chin.)
- Xia Nai. (1985) The Origin of Chinese Civilization. Wenwu Publishing House. (in Chin.)
- Yin Falu. (1989) History of Ancient Chinese Culture. Peking University Press. (in Chin.)

Yuan Ke. (1991) General Theory of Chinese Mythology. Bashu Publishing House. (in Chin.)

Zhang Zhengming. (2001) History of Chu Culture. Hubei People's Publishing House. 242 p. (in Chin)

Zhang Zhirong. (2005) China's Border and Ethnic Issues: Challenges of Contemporary China and Their Historical Origins. Peking University Press. (in China)

Кадылұлы Т.

Институт востоковедения Р.Б.Сулейменова, КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

E-mail: taldaobekashimhan@gmail.com

ФОРМИРОВАНИЕ КИТАЙСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ И ИДЕЯ ЕДИНСТВА

Аннотация. В статье рассматриваются этапы формирования древнейшей цивилизации Китая и других народов, частью которых они были, а также вопросы идеи единства, берущей начало от шиитской династии, во время правления которой было образовано первое рабовладельческое государство Китая. Основная цель исследовательской работы – дать анализ и оценку факторам и концепциям возникновения уникальной идеи объединения мира под эгидой китайской цивилизации. Практическая значимость исследования заключается в том, что ее результаты позволят лучше понять преимущества и недостатки китайской культуры. Задачами исследовательской работы является, во-первых, дать обзор научной литературы, посвященной теме формирования китайской цивилизации и оценку ее политики. Во-вторых, дать анализ политике Китая по отношению к этническим группам, находящимся под его контролем. В-третьих, поставить под сомнение цель политики Китая в отношении приграничных регионов и проанализировать его геополитические цели по отношению к другим странам. В-четвертых, изучить стратегии идеи распространения культуры Китая по всему миру, выявить проблемы внешней политики Китая в Казахстане. Одним из преимуществ нашего исследования является применение наряду с классическими методами современных методов: метод сбора материала, регламентация (наблюдение), систематизация, классификация и синтетический анализ данных. Новизна исследования заключается в том, что в статье впервые предлагается совершенно новый подход к вопросу формирования китайской цивилизации: мы считаем, что она была сформирована за короткий период, несмотря на это правителями китайской династии были составлены долгосрочные планы, направленные на завоевание других стран и активное распространение собственной культуры.

Благодарность: Статья написана на основе фундаментального научного исследования (ФНИ) BR20281006 на тему «Страны Востока: геополитические вызовы и новые перспективы для Казахстана в историческом и современном измерениях».

Ключевые слова: китайская цивилизация, каналы формирования, план распространения культуры, централизация власти, идея единства.

Qadiluly T.

R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: taldaobekashimhan@gmail.com

FORMATION OF CHINESE CIVILIZATION AND IDEA OF UNITY

Abstract. The article discusses the formation of ancient civilizations in China and the various cultures they created, as well as the idea of unity that concentrated power in the center, starting with the Xia dynasty, which formed the first Chinese slave society. The research work aims to explore the concept of global unification, prevalent since the early centuries, by applying Chinese culture to the entire world and evaluating its potential risks. The research topic's practical significance is that this article will provide a material basis for understanding and conducting an in-depth study of the benefits and consequences of accepting Chinese cultures. The task of the research work is, first, to analyze the policy of China that has been conducted since ancient times by identifying the sources related to the formation of Chinese civilization. Second, to understand China's policy toward the ethnic groups under its control. Thirdly, to carefully study the policy of China towards the border regions since ancient times and to analyze their geopolitical goals towards other countries. Fourth, to identify the threats to Kazakhstan by studying the idea of China's unity and cultural dissemination policy aimed at the whole world. We endeavored to enhance the scientific quality of our research by employing both classical and modern methods from the humanitarian sciences, which include data collection, regulation, systematization, sorting, and synthetic analysis. The novelty of the research result is that the formation of Chinese civilization has been summarized in a short period of time. The background of China's far-reaching long-term plans, such as attracting other countries and realizing its ideological goals by spreading culture, was analyzed.

Acknowledgments: The article is based on the fundamental scientific research (FSR) BR20281006 on the topic “Countries of the East: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions”.

Key words: Chinese civilization, channels of formation, culture generalization plan, centralization of power, the idea of unity.

Автор туралы мәлімет:

Қадылұлы Талдаубек, ғылыми қызметкер, PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Қадылұлы Талдаубек, научный сотрудник, PhD, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Qadiluly Taldaubek, Researcher, PhD, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies SC MSHE RK, Almaty, Kazakhstan.